

Henryk Zins

"Die kirchlichen Verhältnisse in Ermland während des späten Mittelalters", Gerhard Matern, Paderborn 1953 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 611-615

1961

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE I OMÓWIENIA

GERHARD MATERN, *Die kirchlichen Verhältnisse in Ermland während des späten Mittelalters*. Paderborn 1953, ss. 303.

Historiografia warmińska wzbogaciła się ostatnio o gruntowną pracę G. Materna, traktującą o stosunkach kościelnych w biskupstwie warmińskim głównie w XIV i XV w. Rozprawa jest oparta w zasadzie na nie drukowanej dysertacji doktorskiej pt. *Der Klerus des Bistums Ermland am Ausgang des Mittelalters* (Freiburg i. Br. 1946), uzupełnionej niektórymi wynikami innej pracy Materna pt. *Das Verhältnis des Ermland zu seiner Umwelt im späten Mittelalter*, ukończonej w 1944 r. i również nie drukowanej.

Książka Materna opiera się niemal wyłącznie o bogate dla tego okresu warmińskie źródła drukowane (odsyłacze do archiwaliów fromborskich są bardzo nieliczne) oraz o sumiennie zebraną literaturę niemiecką na tematy historii Warmii i Prus. Materiały powyższe uzupełnił autor dość liczną literaturą porównawczą, ale niemal wyłącznie traktującą o stosunkach kościelnych na ziemiach niemieckich. Natomiast zupełnie nie uwzględnił — z wyjątkiem niemieckiego wydania historii ustroju Polski St. Kutrzeby — wyników badań polskiej historiografii, co oczywiście musiało niekorzystnie zaciążyć na niektórych rezultatach badań autora, chociażby w postaci sztucznego oderwania historii biskupstwa warmińskiego od jego związków z dziejami Polski.

Zasadniczy zręb pracy Materna składa się z 9 rozdziałów, w których kolejno przedstawił: 1) społeczne i regionalne pochodzenie kleru warmińskiego, 2) liczbę duchowieństwa (w obu kapitułach, w parafiach i klasztorach), 3) wykształcenie kleru, 4) tryb obsadzania stanowisk kościelnych na Warmii i sprawę papieskich prowizji, 5) kwestię kumulacji prebend, 6) dochody biskupa, kapituł i duchowieństwa, 7) poziom moralny kleru 8) jego działalność charytatywną i wreszcie 9) kwestię sprzeczności zachodzących w stosunkach kościelnych biskupstwa warmińskiego w XIV i XV w.

W rozdziale 1 (s. 15—30), mówiąc o pochodzeniu społecznym biskupów warmińskich, zwraca autor uwagę na znany fakt słabości szlachty na Warmii i przewagi mieszczaństwa (patrycjatu) w kapitule we Fromborku, lecz nie analizuje bliżej tego zjawiska. Słusznie zwraca uwagę na to, że na Warmii o karierze duchownej decydowało doświadczenie w pracy dyplomatyczno-kościelnej i wykształcenie, a nie pochodzenie szlacheckie, lecz nie dodaje, że — obok prowizji papieskich, a raczej przede wszystkim — decydujący wpływ na obsadę beneficjów i stanowisk w kapitule we Fromborku miały właśnie klasowe momenty, pochodzenie, nie szlacheckie wprawdzie, ale patrycjuszowskie. Biskupi warmińscy rekrutowali się w omawianym okresie w ogromnej większości (w $\frac{3}{4}$) spośród

bogatego mieszczaństwa pruskiego. Podobne zjawisko wystąpiło w kapitułach we Fromborku¹⁾ i Dobrym Mieście zwłaszcza od XV w., gdzie — inaczej niż w Koronie i Niemczech — żadne statuty nie zapewniały hegemonii szlachcie. W okresie Renesansu również i w kapitule we Fromborku wystąpiło zjawisko nepotyzmu, ograniczające jeszcze bardziej dostęp do patrycjuszowskiej kapituły. Autor słusznie zauważa przy tej okazji, że wzrost wpływów polskich w kapitule we Fromborku na przełomie XV i XVI w. zaznaczył się m. in. w powiększeniu ilości szlachty polskiej w kapitule warmińskiej²⁾, widoczny jednak wyraźniej dopiero w pierwszej połowie XVI w.

Również duchowieństwo parafialne na Warmii rekrutowało się w znacznej większości z miejscowego mieszczaństwa, co Autor tłumaczy wywodem się tego kleru z miejskich szkół parafialnych, których uczniami byli zwykle synowie zamożniejszych rodzin mieszczańskich. Oni to, w przeważającej mierze, mogli pozwolić sobie na kosztowne studia uniwersyteckie, oni też następnie zajmowali stanowiska w kapitule we Fromborku, która nakładała na swych członków obowiązek posiadania wyższych studiów.

Rozdział 2 (s. 31—43) poświęcił Matern próbie oszacowania liczebności duchowieństwa na Warmii w XIV i XV w., zarówno świeckiego, jak i zakonnego. Sumując dane ze źródeł pochodzących z różnych okresów (zabieg niezbyt bezpieczny), uzyskał dla połowy XV w. liczbę 435 duchownych świeckich (w tym 16 kanoników fromborskich, 12 kanoników dobromiejskich, 201 proboszczów, 147 wikariuszy itd.) oraz 225 zakonników i zakonnic (s. 39—40), liczbę niższą od analogicznych danych dla diecezji niemieckich tego okresu. Fakt ten słusznie tłumaczy autor małą na Warmii ilością większych miast, jak i trudnościami gospodarczymi, jakie przechodziła dotknięta wojnami XV w. Warmia.

Przedmiotem obszernego rozdziału 3 (s. 44—87) jest kwestia wykształcenia duchowieństwa warmińskiego. Autor przedstawił tu rolę szkoły na zamku biskupim w Lidzbarku, podkreślając przy tej okazji doniosłość wkładu twórczego Prusów w dzieje tego regionu (s. 45), porównując go z wkładem szczepów saskich w rozwój imperium Karola Wielkiego(?). Szkoła na zamku w Lidzbarku kształciła dzieci Prusów na przyszłych duchownych, którzy mieli następnie nauczać w języku pruskim. Bulla Marcina V z 1426 r. i warmińskie statuty synodalne XV w. zalecały duchownym warmińskim znajomość języka pruskiego, co wymownie świadczy o żywotności elementu pruskiego w tym czasie. Również w szkole katedralnej we Fromborku uczono języka pruskiego, a każdy kanonik tamtejszy miał obowiązek utrzymywania w swym domu („ab antiquo”) jednego chłopca pruskiego w celu przygotowania go do pracy duszpasterskiej wśród Prusów.

Po bardzo ogólnym omówieniu organizacji warmińskich szkół parafialnych i klasztornych sporo uwagi poświęcił Matern studiom uniwersyteckim duchowieństwa warmińskiego. W oparciu głównie o *Prussia scholastica* M. Perlbacha, przeprowadził analizę długiej listy blisko 1.000

¹⁾ Por. H. Zins, *Kapituła fromborska w czasach Mikołaja Kopernika*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 4 (66), Olsztyn 1959, s. 402 nn.

²⁾ Por. H. Zins, *Walka Polski o obsadę biskupstwa warmińskiego na przełomie XV i XVI w. na tle polityki zjednoczeniowej*, Annales UMCS, Sectio F, XII, Lublin 1960, s. 49 nn.

studentów pochodzących z około 55 warmińskich miejscowości, którzy w latach 1325—1525 studiowali w różnych uniwersytetach (z diecezji chełmińskiej pochodziło w tym samym czasie 600 studentów, z diecezji pomorzańskiej i sambijskiej około 450). Matern cmawia kolejno frekwencję studentów warmińskich na poszczególnych uniwersytetach (Bologna, Paryż, Praga, Kraków, Lipsk, Frankfurt n. Odrą i in.). Słusznie podkreśla przy tym znaczny wpływ Akademii Krakowskiej na duchowy rozwój Warmii pisząc: „Einen bedeutenden Einfluss sollte die nach vorausgegangenem Verfall im Jahre 1400 wieder eröffnete polnische Akademie zu Krakau auf die geistige Entwicklung des Ermlanden nehmen” (s. 65). W latach 1400—1524 studiowało w Krakowie 962 studentów z Prus, a wśród nich ponad 200 z Warmii.

Autor stwierdza na podstawie szczegółowych wyliczeń, że w XV w. znaczna większość proboszczów parafii miejskich posiadała wykształcenie uniwersyteckie. Natomiast edukacja proboszczów wiejskich i niższego kleru ograniczała się do szkoły katedralnej lub do jednej ze szkół pruskich (s. 73). Matern podkreśla stopniowy wzrost poziomu intelektualnego wśród kanoników kapituły we Fromborku. W drugiej połowie XIV w. 20% wśród nich posiadało studia wyższe. W pierwszej połowie XV w. liczba ta wzrosła do 33%, zaś w drugiej połowie XV w. do 50%. Dodamy tutaj od siebie, że zaobserwowany przez Materna proces podnoszenia się poziomu intelektualnego kanoników fromborskich wzrastał nadal i — jak wynika z naszych materiałów³⁾ — w pierwszej połowie XVI w. około 70% kanoników warmińskich studiowało w różnych uniwersytetach, a przede wszystkim w Krakowie i Lipsku (dane z 1537 r.). Statuty kapituły fromborskiej od 1384 r. nakładały na każdego nowo przyjętego do kapituły kanonika obowiązek odbycia przynajmniej trzyletnich studiów wyższych przy zachowaniu przez ten czas wszystkich dochodów z prebendy, uzupełnionych jeszcze dodatkiem w wysokości 15 grzywien rocznie. Matern podkreśla wysoki poziom kapituły pod koniec XV i na początek XVI w., cytując znane opinie na ten temat Łukasza Davida i Retyka. Zwraca przy tym uwagę, że w wyborze kierunku studiów kanoników fromborskich teologia nie była wcale uprzywilejowana. Większą frekwencją od niej cieszyło się prawo i medycyna. Na zakończenie tego rozdziału Autor omawia krótko kwestię bibliotek kościelnych, a następnie zajmuje się problemem kaznodziejstwa, poruszając przy tej okazji znowu sprawę nauczania Prusów w ich własnym języku..

W rozdziale 4 (s. 88—162) Matern zajmuje się trybem obsadzania stanowisk kościelnych na Warmii i kwestią prowizji papieskich. Zbiera tu w systematycznym zarysie znane skądinąd dane o sposobie zajmowania stolca biskupiego w Lidzbarku, podkreślając przy tym pewną samodzielność kapituły we Fromborku w kwestii elekcji biskupów. Bardzo szczegółowo został omówiony tryb obsadzania kanonikatów we Fromborku i w Dobrym Mieście oraz parafii warmińskich, po raz pierwszy tak szeroko potraktowano problem prowizji papieskich z ich cyfrowym i imiennym wyliczeniem. Autor stawia tezę, że ilość prowizji papieskich w kapitule fromborskiej była większa niż w kapitułach niemieckich (w około 40% papież decydował o obsadzie kanonikatów fromborskich) i uzasadnia to zjawisko m. in. dochodowością prebend warmińskich (s. 116).

³⁾ H. Zins, *Kapituła fromborska...*, s. 408.

Rozdział 5 (s. 163—180) pracy Materna omawia zagadnienie kumulacji prebend w świetle prowizji papieskich, skupiając zwłaszcza uwagę na pluralistach z kapituły fromborskiej, którzy stanowili 50% wszystkich wypadków kumulacji w biskupstwie warmińskim do 1432 r. Większość pluralistów posiadała 2 lub 3 prebendy, ale trafiały się też wypadki łączenia w jednym ręku większej ich ilości (np. Herman Dzwerg zgromadził na początku XV w. aż 19 różnych prebend, w tym 8 prebend kanonicznych, s. 172). Prowizje papieskie i na terenie Warmii przyczyniły się do wzrostu zjawiska kumulacji prebend, zwłaszcza w odniesieniu do członków kapituły we Fromborku. Natomiast biorąc pod uwagę ogół kleru warmińskiego okazuje się, że jedynie około 10% kleru posiadało więcej niż jedną prebendę, z czego wynika, iż liczba pluralistów wśród niższego kleru była na Warmii mniejsza niż w południowych i zachodnich Niemczech. Fakt ten tłumaczy Matern pewnym opóźnieniem w rozwoju politycznym i gospodarczym Państwa Krzyżackiego w Prusach oraz brakiem tam tych czynników, które gdzie indziej przyczyniały się do wzrostu zjawiska kumulacji (brak wpływowej szlachty i bogatych fundacji). Zjawisko kumulacji przybrało na sile w XV w. m. in. na skutek wojen i innych klęsk, jakie dotknęły wówczas Warmię. Nie bez znaczenia — według Autora — był też, zwłaszcza od początku XVI w., wzrost wpływów polskich w kapitule fromborskiej, przy czym Autor nie dostrzega powszechności tego zjawiska w epoce Renesansu i Reformacji.

W rozdziale 6 (s. 181—236) zajął się Autor bardzo szczegółowo sytuacją ekonomiczną kleru warmińskiego, analizując dochody biskupów, obu kapituł, proboszczów, wikarych i klasztorów aż gdzieś do połowy XVI w. Matern zauważa znaczny wzrost dochodów biskupich w XVI w. i słusznie przypisuje poważną w tym zasługę biskupowi Maurycemu Ferberowi (s. 192). Rozdział o dochodach biskupstwa warmińskiego, oparty na licznych źródłach, bardzo szczegółowy w swych rozważaniach, należy do najlepszych w całej książce. Daje on bogate materiały do wielu gospodarczych i społecznych zagadnień, chociaż — ze względu na bardzo szeroki zakres tematu — nie wszystkie z nich przedstawia w sposób równie pogłębiony.

Rozdział 7 (s. 237—257) został poświęcony analizie poziomu moralnego kleru warmińskiego. Autor przedstawił proces laicyzacji kleru, dał liczne przykłady upadku obyczajów, wskazał na różne nadużycia i odstępstwa od kanonów kościelnych, na te wszystkie zjawiska, które w przededniu Reformacji wstrząsnęły wszędzie podstawami kościoła. Rozdział ten jest wartościowym przyczynkiem do problemu genezy Reformacji na Warmii.

W rozdziale 8 (s. 258—268), mówiącym o roli charytatywnej kleru Autor przedstawił jego pozytywną rolę, wysuwając tezę, że aż do początków XVI w. część duchowieństwa warmińskiego żyła przeciwieństwo z nakazami swego stanu. Sprzeczność pomiędzy upadkiem moralnym z jednej strony a działalnością dobroczynną z drugiej stara się wytłumaczyć w rozdziale 9 (s. 269—276) mentalnością ludzi średniowiecza wskazując, że w ludziach tamtych czasów blisko ze sobą sąsiadowały miłość własna z działalnością dobroczynną, u której podstaw często leżały — obok pewnego asekurantwa religijnego — motywy czysto osobiste i świeckie.

Książka G. Materna wnosi wiele bogatego materiału do badań nad genezą Reformacji na Warmii i w Prusach, w sposób sumienny omawia

cały szereg podstawowych problemów ustrojowych, społeczno - gospodarczych i kulturalnych historii biskupstwa warmińskiego XIV i XV w., wykorzystując skrzętnie wyniki badań szczegółowych kilku pokoleń historyków warmińskich.

Henryk Zins

WALTHER HUBATSCH, *Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16 Jahrhundert*, Historische Zeitschrift, t. 192, z. 2, Monachium 1961, s. 282 — 294.

Na XI Międzynarodowym Kongresie Nauki Historycznej w Sztokholmie (21—28 sierpień 1960 r.), tematyka bałtycka przewijała się prawie we wszystkich komisjach i obradach plenarnych Kongresu.

Problemem bałtyckim interesują się przede wszystkim historycy krajów nadbałtyckich, zwłaszcza Szwedzi¹⁾, Niemcy²⁾, a ostatnio także uczeni radzieccy³⁾.

W Polsce od czasu powojennych syntez Karola Górskiego⁴⁾ i Władysława Konopczyńskiego⁵⁾, mimo ustalenia specjalnego programu badań bałtyckich⁶⁾ niewiele w tym względzie działo się. Niemniej dotychczasowe wyniki polskiej nauki historycznej są znaczne, co znalazło swoje odbicie w referacie prof. Władysława Czaplńskiego⁷⁾ z Wrocławia o problemie bałtyckim w XVI i XVII w., wygłoszonym na Kongresie Sztokholmskim.

Eadania zachodnioniemieckie problematyki bałtyckiej XVI w. przedstawił prof. W. Hubatsch z Bonn w referacie o protestanckiej polityce książąt w krajach skandynawskich⁸⁾. Referat ten w formie rozszerzonej ukazał się w „Historische Zeitschrift”. Prof. W. Hubatsch, badacz Zakonu Krzyżackiego i Prus Książęcych, ostatnio coraz częściej pisze na tematy skandynawskie i bałtyckie, zajmując się zarówno średniowieczem, jak i czasami najnowszymi⁹⁾. Artykuł Hubatscha omawia protestancki charakter

¹⁾ Dotychczasową historiografię bałtycką historyków skandynawskich przedstawił na ostatnim posiedzeniu plenarnym Kongresu Sztokholmskiego prof. dr Folke Lindberg w referacie *La Baltique dans l'historiographie scandinave*.

²⁾ Tu liczne prace prof. W. Hubatscha z Bonn.

³⁾ G. A. Nowickij, *Nowye dannye o russkom feudalnom zemlewtadenni w Pribaltike w period liwonskoj wojny*; *Woprosy Istorii*, 1956, nr: 4, s. 134—138.

⁴⁾ *Polska w zlewisku Bałtyku*, Gdańsk 1946;

⁵⁾ *Kwestia bałtycka do XX wieku*, Gdańsk 1947.

⁶⁾ *Polska historiografia bałtycka. Najpilniejsze potrzeby badawcze, organizacyjne i wydawnicze*. Referaty i dyskusja z konferencji naukowej Instytutu Bałtyckiego w Szczecinie w dniach 8—9 IV 1948. Gdańsk — Szczecin 1949.

⁷⁾ *Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles* — XIe Congrès International des Sciences Historiques Stockholm 21—28 Août. 1960, Rapports IV Histoire Moderne. Göteborg — Stockholm — Uppsala 1960, s. 25 — 47.

⁸⁾ *Die protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16 Jahrhundert* — XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm 21—28 Août 1960. Résumés des Communications, Göteborg — Stockholm — Uppsala 1960, s. 135 — 136.

⁹⁾ *Unruhe des Nordens*. Studien zur deutschskandinavischen Geschichte. Göttingen 1956.